

A MAGYARORSZÁGI VÁROSMONOGRÁFIÁK TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIÁJÁRÓL¹

BUSKÓ TIBOR LÁSZLÓ

A városok – különösen a kora újkori városok – történeti demográfiai kutatása a nemzetközi társadalomtörténeti diskurzus egyik igen népszerű témájává vált az elmúlt évtizedek során. S ha ez így van, akkor talán nem haszontalan, ha szétnézünk a saját házunk táján is, vagyis kritikai vizsgálat alá vonjuk a magyar városok történeti demográfijának eddigi eredményeit (a történeti demográfiai vizsgálatok határát az alábbiakban a 20. század első évtizedeinél – vagyis a magyarországi demográfiai átmenet végén – húzom meg). A célkitűzés első látásra jól körvonalazott, a hazai szakirodalom ismeretében azonban már nem árt némi óvatosság. Hiszen csöppet sem világos: beszélhetünk-e egyáltalán a „magyarországi városok történeti demográfijáról”, s ha igen, akkor milyen értelemben? Emellett azt is okvetlenül meg kell kérdeznünk, milyen kiadványokban keressük ezt a „történeti demográfiát”. A jelentős számban megjelent, de sajnos eléggé hullámzó színvonalú városmonográfiákban? Esetleg vonjuk be vizsgálatunkba mindazokat a kiadványokat, amelyek valamilyen értelemben foglalkoznak egy adott magyar város népesedéstörténetével? És egyáltalán: melyek azok a települések, amelyeket vizsgálatunk során „városoknak” fogunk tekinteni? Ezekre a kérdésekre itt csupán roppant elnagyolt válaszokat adunk, olyan válaszokat, amelyeknek semmi más szerepük nincs, mint az, hogy kijelöljék a vizsgálódás kereteit. Eszerint „történeti demográfiáról” abban az értelemben fogunk beszélni (s abban az értelemben fogjuk számon kérni a „történeti demográfia” diszciplínáját a magyar városokról szóló irodalmon), amilyen értelemben a „történeti demográfia” kifejezést az ötvenes-hatvanas évektől meginduló hazai kutatások legszínvonalasabb képviselői használták. Másodsor: a hullámzó színvonal ellenére a különféle városmonográfiák a magyar városokról szóló történeti irodalom legterjedelmesebb hányadát alkotják, így elemzésünkben elsősorban ezekre a monográfiákra fogunk koncentrálni. Még a kevésbé „profí” – sokszor amatőr és félamatőr helytörténészek által írt – munkák is komoly tanulságokkal szolgálhatnak számunkra a tekintetben, hogy a szakirodalom mely eredményei kerültek át ez utóbbiakba.

¹ Készült az MTA–NKI Demográfiai Módszertani Kutatócsoport hosszú távú népességtörténeti kutatásainak keretében

Végül pedig: elkerülendő a „város” fogalmával kapcsolatos történeti problémákat, a következőkben „városon” a 2003-ban január elsején városi jogállással rendelkező településeket értjük. Természetesen ezeken belül megkülönböztetett figyelemmel fogjuk kísérni azokat a városokat, amelyek már a múltban is (főleg méreteik, illetve társadalmuk bizonyos jellemzői miatt) „városi” sajátosságokat mutattak, hiszen a szó szoros értelmében vett „városi történeti demográfia” főleg ezekkel a városokkal kapcsolatban indokolt beszélni.

Vizsgálatunkat két lépcsőben kívánjuk elvégezni: elsőként nagy vonalakban áttekintjük, mennyiben felelnek meg városmonográfiáink a „történeti demográfia” definíciójának. Ebben a fázisban (a vonatkozó munkák nagy száma és nehézkes hozzáférhetősége miatt) még nem vállalkozhatunk arra, hogy minden városmonográfiát elemzés alá vonjunk. Itt még csupán néhány jellegzetes példa segítségével szeretnénk szemléltetni a „történeti demográfia” egy lehetséges definíciójának való megfelelés különböző szintjeit. Vizsgálatunk második fázisában viszont – amikor (természetesen az első fázisban nyert eredményekre építve) a különféle történeti demográfiai jelenségeket próbáljuk tetten érni városmonográfiáinkban – egy jóval szűkebb, de a teljes áttekintést immár lehetővé tévő mintából indulunk ki, nevezetesen a megyei jogú városainkról megjelent monográfiákból.

I.

Beszélhetünk-e „történeti demográfia” városmonográfiáinkban?

A „történeti demográfia” kettős kritériuma

Az ötvenes-hatvanas évektől meginduló hazai történeti statisztikai, s ezen belül a történeti demográfiai kutatások (amelynek két legjelentősebb állomása: *A történeti statisztika forrásai* című kiadvány Kovacsics József szerkesztésében 1957-ben, illetve a *Történeti Statisztikai Évkönyv* első megjelenése 1960-ban) talán legtömörebb és legszínvonalasabb „programadó nyilatkozatát” Dányi Dezső tette, mégpedig a *Történeti Statisztikai Évkönyv* 1962-es számában, „A történeti demográfia tárgya és módszere” cím alatt. Cikkében a történeti demográfia nevű diszciplínát a következőképp határozza meg: „*A történeti demográfia ... Legegyszerűbb meghatározása szerint a múlt népességi, népesedési viszonyait és törvényszerűségeit kutatja. Azonban ... kettős jellegű, vagy legalábbis határterületet alkotó stúdium. Tovább bonyolítja a fenti egyszerűnek látszó meghatározást, hogy a demográfia tudománya önmagában is úgynevezett intersectoralis tudomány és a népesség állapotának és változásának törvényszerűségeit sohasem tudja csak önmagának a népességnek a tényezőiből megmagyarázni. Egyéb társadalmi folyamatok hatását kell megmérnie és ma-*

gyaráznia, valamint mindennek a reciprocitását ... Másképpen szólva kutatja a társadalom gazdasági, szociális, egészségügyi, erkölcsi stb. jelenségei és a népesség közötti kapcsolatokat, illetve csak a múlt és a jelen népességének és a népesedési jelenségeinek elemzése alapján állapíthatja meg a gazdasági-társadalmi rendszerek szerint változó, vagy azoktól független biológiai jellegű törvényszerűségeket.” (Dányi 1962. 5.) Ebből a definícióból mi most két dolgot emelünk ki, s ez a két dolog a továbbiakban komoly segítséget fog nyújtani nekünk abban, hogy választ adhassunk a magyar városok történeti demográfiajának létezését, illetve a létezés milyenségét firtató kérdéseinkre.

1. Először is: a történeti demográfia elsődlegesen a múlt népességének, illetve népesedésének *biológiai* jellegű törvényszerűségeit, vagyis a népesség és a népesedés természetes jelenségei, illetve folyamatai közötti összefüggéseket kutatja (például a születések, halálozások, különféle termékenységi mutatók hatását a népesség megújulására).
2. Másodszor pedig: mivel ezek a biológiai jellegű törvényszerűségek mindig egy adott gazdasági-társadalmi kontextusba ágyazottan jelennek meg, az ezektől való függés, illetve függetlenség kimutatása is a történeti demográfia integráns részét képezi.

A kritériumokat megelőző szint

És most vizsgáljuk meg, mennyiben felelnek meg a magyar városokról szóló történeti monográfiáink népesedéstörténeti szempontból is releváns részei ennek a kettős kritériumnak. Az összkép sajnos eléggé negatív, és ha szigorúak kívánunk lenni, akkor azt kell mondanunk: az esetek többségében egyáltalán nem. Minket természetesen leginkább azok az esetek érdekelnek, ahol legalább részben beszélhetünk történeti demográfiairól, azonban – ha másért nem, a kontraszt érzékeltetésére – álljon itt néhány rövid gondolat azokról a számszerű többségben lévő munkákról is, amelyekben a történeti demográfiai gondolkodás módjának nem vagy legfeljebb alig találjuk nyomát.

Ezeknek a munkáknak a jelentős részében még csak nem is azért nem találjuk nyomát történeti demográfiai gondolkodás módjának, mert elvétik valahol a történeti demográfia célját. Sokkal inkább azért, mert meg sem kísérlik, hogy megfeleljenek annak. Hiszen a történeti demográfia (illetve a népesedéstörténet) kifejezés jelentését legfeljebb elvétve próbálják végiggondolni a szerzők úgy, hogy az megfeleljen egy Dányi-féle kettős kritériumnak. Gyakran előfordul, hogy az illető város „népességtörténete” még csak külön fejezetet vagy alfejezetet sem kap, hanem máshová, például a gazdasági-társadalmi fejezetbe van beágyazva. Terjedelmi korlátok miatt csak egy példa álljon erre: Dr. Maday Pál: *Szarvas története* (Maday 1962) című munkájában a történeti demográfiai vizsgálatok szempontjából kulcsfontosságú kiindulópontnak tekint-

hető 18. századi népességbecsléseket a „*Társadalmi viszonyok*” című fejezetben találjuk meg (48–90. o.), noha egy település lélekszáma önmagában még semmi esetre sem tekinthető társadalmi, sokkal inkább egy társadalmi kontextusba ágyazott biológiai jellegű – vagyis: a szó szoros értelmében vett demográfiai – jelenségnek. Az ehhez hasonló fejezetek gyakorlatilag alárendelik a szó szoros értelmében vett demográfiai jelenségeket a társadalmi jelenségeknek. Ez pedig (mivel a tárgy világos tematizálása minden tudományos vizsgálat kiindulópontja) igen nehézzé teszi, hogy a szoros értelemben vett demográfiai jelenségeket, illetve azok belső és a gazdasági-társadalmi kontextusból megérthető összefüggéseit egyáltalán vizsgálat tárgyává tehesük.

Általában nem jobb a helyzet azokban a művekben sem, ahol már – legalább egy-egy fejezetcím erejéig – megjelennek a „népesség”, illetve a „népességtörténet” kifejezések, hiszen kimondani egy szót és végiggondolni annak jelentését két különböző dolog. A *Sárvár története* című kötetben például – és ez szintén csak egy a sok hasonló példa közül – Sinkovics István hiába adja tanulmányának a *Népesség, társadalmi viszonyok 1800–1867* címet (Sinkovics 2000), ha egyszer nemhogy a demográfiai és a társadalmi dimenziók sokrétű kapcsolatrendszerének bemutatásáig, de még a különféle demográfiai dimenziók közötti törvényszerűségek mélyebb kibontásáig sem jut el: el sem juthat, hiszen egyszerűen megáll a népességszámok, illetve a népességszám-változások pusztá említésénél, hogy azután rögtön a társadalmi viszonyok ismertetésére térhessen át. Például: „*A számszerű adatokon túl a sárváriak anyagi helyzetéről, rétegződéséről és gazdálkodásáról képet ad az 1828–29-ben készült összeírás*” (245.)

Most következzenek azoknak a (főleg amatőr és félamatőr szerzők által írt) műveknek a számbavétele, amelyek szintén nem jutnak tovább a népességszámok, illetve a népességszám-változások ismertetésén, de már kritikai reflexió tárgyává teszik őket. Hiszen ha történeti demográfiai kutatást végzünk, akkor – legalábbis a statisztika előtti korban – erre a kritikai reflexióra igenis szükség van, hiszen az 1785–1787-es népszámlálás előtt az egyes települések népességszámát legfeljebb bizonytalan becslések segítségével közelíthetjük meg. Ezekre a becslésekre azonban a történeti demográfia olyan technikákat fejlesztett ki, amelyek szükségessé teszik, hogy ezeket a műveket is (noha a Dányi-féle ket-tős kritériumnak nem felelnek meg) bizonyos értelemben a történeti demográfia-hoz sorolhassuk, s egy külön alfejezetben foglalkozzunk velük. Emellett itt látszik célszerűnek – főleg a kontraszt érzékeltetése miatt – a professzionálisabb szerzők által írt olyan művek népességbecsléssel foglalkozó részeinek tárgyalása is, amelyek összességében már túljutnak ezen a szinten.

A statisztika előtti népességszámra vonatkozó becslések szintje

Mindenekelőtt szögezzük le újra azt, amire az előbbieken már utaltunk. Nevezetesen: az általunk vizsgált irodalom „történeti demográfiájának” nagy része (az amatőr vagy félamatőr szerzők nagyszámú munkái) megáll a „kritériumokat megelőző szinten”, vagyis nem lép tovább a demográfiai jelenségeket magyarázó belső demográfiai vagy a gazdasági-társadalmi kontextusból eredő (külső) törvényszerűségek irányába. Ennek „a kritérium előtti szintnek” a legjellemzőbb változata az, amelyik az egyes városok népességszámára/népességszámának változásaira korlátozza vizsgálatának népesedéstörténeti dimenzióját. Tudjuk továbbá azt is, hogy az 1785–87-es népszámlálás előtt a tényleges népességszámot legfeljebb bizonytalan becslések segítségével közelíthetjük meg. Az alkalmazott becsléseket tekintve azonban már azok között a munkák között is komoly minőségi különbségek tapasztalhatók, amelyek nem jutnak túl a népességszámokra, illetve a népességszám-változásokra vonatkozó becsléseken, így hát okvetlenül indokoltnak tűnik a „statisztika előtti népességszámra vonatkozó becslések szintjét” az alábbiakban külön tárgyalni.

Az 1785–87-es népszámlálás előtti korszakban kénytelenek vagyunk becslések segítségével megközelíteni az egyes városok népességszámát, illetve a népességszám változásait. Kérdés, miféle becslések segítségével. Itt most tekintünk el azoktól a művektől, amelyekben a szerző pusztán a különféle leírásokban található neveket, illetve portaszámokat közli, de a tényleges népességszám becslésére már nem tesz kísérletet (pl. Jakab 1969), hiszen ebben az esetben véleményünk szerint a szó semmilyen értelmében sem beszélhetünk „történeti demográfiáról”, ugyanis még a legalapvetőbb demográfiai jelenségekre – a tényleges népességszámra, illetve annak változásaira – sem történik reflexió. A számunkra érdekes irodalom ott kezdődik, ahol valamiféle logika segítségével megtörténik a becslés. Mielőtt azonban ismertetnénk ennek a logikának a sajátosságait, nem árt röviden vázolni, miért csak becslésekre elegendők a statisztika előtti kor forrásai.

A leggyakrabban felhasznált források ebből a korból különféle gazdasági célból felvett összeírások (urbáriumok, megyei és országos összeírások). Ezekkel azonban legalább két probléma van: egyrésztől adózási célból, és nem népesség összeírásának céljából készültek, vagyis csupán az *adózókra* koncentráltak, így a valamilyen okból nem adózók egyszerűen kimaradtak belőlük. Másrésztől csupán az adózó *háztartásokat* (háztartásfőket) írták össze, vagyis egy gazdasági céllal készült összeírásból semmi információval nem rendelkezünk arról, hogy az egyes háztartásokban hány össze nem írt személy lakott még. Természetesen az egyes gazdasági céllal készült összeírások adatai már ebben a korban is pontosíthatók más források (pl. egyházi összeírások vagy anyakönyvek) segítségével, de ezek előfordulása vagy esetleges (mint például a különféle egyházi összeírásoké), vagy pedig feldolgozásuk jóval több energiát

vesz igénybe (mint például az anyakönyvek esetében). Így hát nem meglepő, ha a statisztika előtti népességszámra vonatkozó becslések többnyire a gazdasági jellegű összeírásokra koncentrálnak: néha kizárólagosan, néha csupán kiindulópontként. A gazdasági jellegű összeírásokkal kapcsolatban pedig – összhangban az eddig elmondottakkal – két feladata van az egyes szerzőknek: az adózó és nem adózó háztartások arányára, valamint az egy háztartásban élők átlagos számára vonatkozó becslés. Először tekintsük az adózó és nem adózó háztartások arányára vonatkozó reflexiókat. Ezeknek a becsléseknek a kiindulópontja leggyakrabban az 1715–1720-as országos összeírás. Az ebből kimaradó nem adózó háztartások arányát a múlt század végén Acsády Ignác körülbelül 50%-ban állapította meg (Acsády 1896). Érdekességképpen megjegyezzük, hogy Acsády logikájának átvétele még a legújabb helytörténeti monográfiákban is kísért itt-ott, például Kruzslicz István Mindszentről írott népesedéstörténeti alfejezetében, ahol a szerző nyíltan hivatkozik Acsádyra: „Az adóösszeírásokból ... csak megközelítő lélekszámot lehet megállapítani ... Az adóösszeírásból kimaradtak 1720-ban Acsády szerint az 50%-ot is elérték.” (Kruzslicz 1996. 92.) Persze Acsády becslésének átvétele nem tekinthető jellemzőnek, hiszen Dávid Zoltán Acsádyt illető kritikája (Dávid 1957. 145–200.) – mely szerint az adóösszeírásokból kimaradó háztartások aránya inkább a 2/3-hoz, mintsem az 50%-hoz közelít – gyakran talált utat a városmonográfiák amatőr, illetve félamatőr szerzőihez is (pl.: Bodoki 1978. 44.).

A népességszám meghatározáshoz emellett még szükség van az egy családban/háztartásban élők átlagos számára vonatkozó becslésekre is (a „család” és a „háztartás” fogalmainak szétválasztására az általam vizsgált városmonográfiákban sajnos nemigen történik kísérlet (vö. Faragó 1997. 217–239.)). A kevésbé gondos munkák ezen a ponton általában megelégszenek azzal, hogy egy „általánosan elfogadott” ötös szorzószámot használnak. Így például Balázs Sándor *Nádudvar története* című munkájában: „az első népszámlálás előtti időkben az itt élő lakosok létszámára csak a dicális összeírásokból, a dézsma-jegyzékekből és az urbáriumok háztartásszámaiból következtethetünk. Az ilyen források használatánál általánosan elfogadott módszer az, hogy [természetesen a nem adózó háztartások beleszámítása után – B.T.L.] a háztartások számát öttel szorozva megkapjuk egy település lakóinak hozzávetőleges számát.” (Balázs 2001. 93–94.) Azonban ezt az „általánosan elfogadott” szorzószámot nem általánosíthatjuk, mint arra például Hajdúszoboszlóról írt városmonográfiájában Dávid Zoltán egyértelműen rámutatott. „Az egy házban élők számánál először a II. József-féle népszámlálás nyújt pontos adatokat: 1784-ben az országos átlag 6,45 fő volt. A legmagasabb értékek az északi megyékben (Liptó 8,21, Zólyom 8,19), illetve Horvátországban (Pozsega 10,03 – Zágráb 10,00) fordultak elő, míg az ország keleti részein ... jelentősen kevesebben laktak (Máramaros 4,38 – Bihar 5,18)” (Dávid é. n. 224.). Ebből persze az következne, hogy a XVIII. századra vonatkozóan a legpontosabb becslésekre éppen az

adott város 1785–87-es népszámlálási adatainak felhasználásával tehetnénk szert, de az amatőr és félamatőr szerzők ezekről a népszámlálási adatokról már alig-alig vesznek tudomást. Talán Hausel Sándor könyvének alábbi idézetét lehetne itt felhozni pozitív ellenpéldaként, ahol a szerző az egy házra jutó lakosok számának meghatározásánál inkább a népszámlálás helyi eredményeire, mintsem másoktól átvett szorzószámokra hivatkozik: „... az egy házra jutó lakók száma 6,7 fő ... a 18. század végén túlnyomó többségében kiscsaládban éltek a pásztoiak.” (Hausel 1999. 65.)

Az igazság azonban még ennél is bonyolultabb, mégpedig az, hogy az „összeírásokból” kiinduló mechanikus szorzások nem tűnnek célravezetőnek, hiszen „összeírásokról” – így általában – beszélni csupán egy terméketlen absztrakció. Az 1715–20-as országos összeírás szorzószámait egyszerűen hiba más összeírásokra is alkalmazni, hiszen a különböző összeírások pontossága igencsak eltérő lehet. Ezzel a problémával csak a kifinomultabb íráskorok vetnek számot, így például Szendrey István és Nyakas Miklós munkája, ahol a szerzők a következő megfigyelést teszik: „... a legmegbízhatóbb források a földesúri összeírások, nagyobb hibaszázalékkal kell számolnunk a megyei összeírásoknál s a legnagyobb kritikával az országos összeírásokat kell kezelnünk. Amíg a földesúri összeírás esetében a jobbágyság, a megyei conscriptionnál a földesúr és a jobbágyság, addig az országos összeírás esetében a megye, a földesúr és a jobbágyság is érdekelt volt abban, hogy az adott helységekre vagy helységekre lehetőleg minél kevesebb adóteher jusson. ... A népesség közölt számadatairól az első pillanatban is láthatjuk, hogy azok sok esetben egymásnak is ellentmondanak, illetve nyilvánvalóan irreális adatokat adnak.” (Szendrey – Nyakas 1980. 96–98.) S így többnyire csak ezek a munkák tartják szükségesnek azt, hogy a vitatható pontosságú gazdasági összeírások becsléseit egyéb források segítségével korrigálják. Kivételt talán csak bizonyos egyházi lélekösszeírások jelentenek, amelyeket – mivel a jóval pontosabb becslések lehetőségével kecsegtetnek – a kevésbé „profi” munkák is szívesen idézik, például Mezőtúr történetének már idézett monográfiája: „Mezőtúr első megbízható, a lakosság számát megadó összeírását a református egyház 1757-ben készítette.” (Bodoki 1978. 44.) Az efféle egyházi összeírásokkal persze több probléma van. Egyrészt előfordulásuk ritka és esetleges, úgyhogy ezekre alapozva folyamatos népességszám-változásokat nemigen rekonstruálhatunk. Másrészt pedig: egyszerűen tévedés azt hinni, hogy ezek az egyházi összeírások a teljes népesség adatait tartalmazzák, a becslés kényszerétől tehát itt sem menekülhetünk meg. Benda Gyula például Keszthely kapcsán világosan rámutat arra, hogy „a 18. század közepén a katolikus egyház a püspöki látogatások alkalmával részletes lélekösszeírásokat követelt meg, ezek azonban Keszthelyen mindenkor a becsülhető népességszámnál kevesebb lakost sorolnak fel ... Kimaradtak az özvegy nők és férfiak gyermekei, a különféle szolgák stb. Emellett bizonyíthatóan hiányoztak a csecsemők (0 és egy évesek).” (Benda 2001. 226.) Ezért hát

szükségesnek tűnik az anyakönyvek bevonása is. Ennek talán legfrappánsabb formáját elsőként Kovács Zoltán alkalmazta, például Szeged monográfiájában: „*A visszakövetkeztetés és a korabeli mikroelemzések alapján az ezer lakosra jutó születési arányok a XVIII. században 40 és 45 között mozognak, közelebb a 40-hez, mint a 45-höz. Ezeknek az arányszámoknak a segítségével a keresztek számából pontosan lehetne következtetni az össznépességre, ha minden keresztről feljegyzés készült volna, s minden újszülöttet idejében elvittek volna keresztelni.*” (Kovács 1985. 128.) A Kovács Zoltán által is felsorolt bizonytalansági tényezők azonban – hozzátevé azt, hogy akit a városban keresztelnek, még nem biztos, hogy a városban lakó szülők gyermeke – világosan jelzik a módszer hiányosságait.

Azt mondhatjuk, hogy a statisztika előtti korra a népességszám meghatározása roppant nagy bizonytalanságokkal terhes, s csak a legkülönbözőbb források (gazdasági jellegű összeírások, lélekösszeírások, anyakönyvek stb.) *egyidejű* alkalmazásával s egymással való összehasonlításával lehet a valóságot leginkább megközelítő becslési eredményekhez jutni. A különféle – eltérő pontosságú – források egymás mellé helyezése és összehasonlítása azonban különösen nagy demográfiai érzékenységet kíván, így hát a nem szakdemográfusok által írt városmonográfiákban igen gyakori a féloldalasság (valamilyen típusú forrás abszolutizálása), esetleg a különféle pontosságú források kritikátlan egymás mellé helyezése.

A demográfiai jelenségek belső törvényszerűségeinek szintje

És most lépünk tovább, mégpedig arra a szintre, ahol már Dányi első kritériumának értelmében is megtalálhatjuk a valódi történeti demográfiát: foglalkozunk tehát azzal a szinttel, ami vizsgálat tárgyává tette a demográfiai jelenségek belső (biológiai jellegű) törvényszerűségeit. Különösen öröndetesek azok a példák, amelyek arra utalnak, hogy nem kizárólagosan a „profí” szakdemográfusok jutottak el erre a szintre, hanem a példának okáért egy olyan szerző is, mint Dr. Karsai Ferenc, aki nemcsak használja a „demográfia” kifejezést (Karsai 1982. 5–8.), de szemmel láthatóan tisztában is van azzal, miként kell végrehajtani egy „belső törvényszerűségekre” irányuló demográfiai elemzést. Hiszen feltétlenül törvényszerűségeket kutatunk akkor, ha a különféle „biológiai jellegű” jelenségeket megpróbáljuk más „biológiai jellegű” jelenségekre visszavezetni, mint azt Karsai tette a népességszám-változás esetében: „*A lakosság száma ... A változás intenzitás módosulásának megértéséhez meg kell néznünk a népmozgalom más adatsorait is. Ezer lakosra jutó születés, halálozás, természetes szaporodás és házasság többévi átlaga.*” (Karsai 1982. 5.) Egy-két ilyen elszigetelt példától eltekintve azonban a demográfiai jelenségek belső törvényszerűségeinek feltárását – vagy inkább: a népességszám-

változások más demográfiai adatsorokra való visszavezetését – inkább csak csekély számú „profí” demográfusaink célozzák meg. A következőkben az ezen a szinten mozgó vizsgálatokra próbálunk felhozni néhány példát. Először azt a szintet vizsgáljuk meg, amelyek a népességszám változásait legalább annak két alapvető összetevőjére (a természetes szaporodásra és a migrációs egyenlegre) megkísérelték felbontani. Majd pedig arra a szintre térünk át, amelyen már a természetes szaporodást befolyásoló egyéb demográfiai jelenségeket (a születés, halálozás, különböző termékenységi mutatók) sem hanyagolták el.

a) *A természetes szaporodás és a migráció*

A természetes szaporodást a statisztika előtti korban csupán az anyakönyvek segítségével ismerhetjük meg. Az ehhez kapcsolódó gondolatmenet első látásra lefegyverzően egyszerű. Csak ki kell vonni egymásból X naptári év kereszteléseinek és temetéseinek számát, és ezeknek a számoknak az ismeretében már könnyűszerrel kiszámítható, hogy X naptári évben hány fő (vagy az évközepi összlakosság szám ismeretében: hány ezrelék) a város természetes szaporodása. A gondolatmenet hibája ott található, hogy egyenlőségjelet tesz a keresztelések és a születések, illetve a temetések és a halálozások (illetve ezek bejegyzése) között. Az elővigyázatlanabb szerzők közül így tesz például Kruzslíc István már idézett, Mindszentről szóló történeti demográfiai munkájában, ahol a mindszenti római katolikus anyakönyvek rovatait következetesen és hibásan a „házasságkötés”, „születés”, „halálozás” hármassal adja vissza (Kruzslíc 1996. 95–96.). Márpedig jól tudjuk, az egyházi anyakönyvezés gyakorlata csak hosszú folyamat eredményeképp szilárdult meg, s ezek az adatok – különösen a XVIII. századra vonatkozóan – még egyáltalán nem nevezhetők megbízhatónak. Persze az óvatosabb szerzőknek tudomásuk van erről, és számot is vetnek vele, mint például Hausel Sándor a pásztói anyakönyvek esetében: „*legpontosabbak a házassági bejegyzések, hiányosak a keresztelési adatok, s legnagyobb kritikával a halálozási bejegyzéseket kell kezelnünk.*” (Hausel 1999. 75.) Ebből pedig az következik, hogy nehezen eldönthető, a tényleges szaporodás és természetes szaporodás közötti eltérések elsősorban a migráció vagy inkább az anyakönyvezés hiányosságainak számlájára írhatók. A pásztói vizsgálat jobb híján mindkét hipotézist megfogalmazza, ezzel azonban alkalmatlanná is válik arra, hogy továbbbontsa a népességszám változásait annak összetevőire: „*Az anyakönyvek adatai számottevő eltérést mutatnak a Canonica Visitatiók adataiból nyert eredményekhez képest. Míg az utóbbi szerint évente átlagosan 22 fővel gyarapodott a mezőváros, addig az anyakönyvi bejegyzések szerint 34 fővel. ... Pászto a jelzett 20 évben mintegy 200 főt bocsátott ki magából. ... Vagy az eltérés a hiányos anyakönyvezésből adódik?*” (Hausel 1999. 67.) Éppen ezért leghelyesebb az anyakönyvezési gyakorlat megszilárdulásától

(vagyis a demográfiailag nehezen értelmezhető növekedések, csökkenések, kilengések eltűnésétől) számítani a természetes szaporodás, illetve migrációs egyenleg értékeit. Ez azonban azt jelenti, hogy – mivel az anyakönyvezési gyakorlat előtti korszak pontatlanságaival kapcsolatban a mai napig nincs konszenzus a hazai szakirodalomban – a megelőző időszakról vagy le kell mondanunk, vagy igen bizonytalan becslésekre kell hagyatkoznunk (mind Dávid Zoltán, mind Kováts Zoltán inkább ez utóbbi utat választja). Így hát – hogy csak egy kiragadott példát említsünk – Dávid Zoltán Hajdúszoboszló monográfiájának népesedéstörténeti fejezetében nemcsak megbecsüli, de trendvonalra is viszi az általa vizsgált városban történt születések, halálozások és az ezekből számított természetes szaporodás értékeit 1724-től egészen 1970-ig (Dávid é. n.).

Az előzőekből nyilvánvaló, hogy a migrációs egyenleg egyszerűen következik a tényleges, illetve a természetes szaporodás értékeiből. A hazai városok történeti demográfiai irodalma azonban nem csupán ebben az értelemben beszél migrációról. Dávid Zoltán és Kováts Zoltán például egyaránt megkülönböztetett figyelemmel kísérte a 17–18. századi városok népessége kontinuitásának, illetve diszkontinuitásának problémáját. Módszerük többnyire a különféle összeírásokban fellelhető családnevek folyamatosságának végigkövetésén, illetve az időközben megjelenő újak számának és származási helyének meghatározásán alapult. Így Dávid Zoltán Hajdúszoboszló már idézett monográfiájában: *„A családnevek kétharmada jut a beköltöző hajdúkra és egyharmada a korábbi családokra.”* (Dávid é. n. 222.). A hajdúvárosok zömében a két szerző által írt monográfiái emellett érdekes és fontos adatokkal gazdagították a szakirodalmat a betelepülő hajdúk származási és nemzetiségi összetételéről is. A kontinuitásvizsgálat azután – különösen a török idők után jelentős betelepítéseken keresztülment alföldi városok esetében – számos folytatóra talált, és a magyar városok történeti demográfiájának egyik különösen jellemző sajátosságává vált – néha az amatőr vagy félamatőr helytörténészek által összeállított monográfiákban is.

Persze a migrációs jelenségekről nemcsak a nagy betelepítések, hanem a mindennapi migráció kapcsán is lehet beszélni. Leginkább a bevándorlások követhetők nyomon, például a házasságkötések és egyéb szórványos adatok felhasználásával. Segítségükkel nem is annyira a népesség bizonyos demográfiai jellegzetességei, sokkal inkább a város szűkebb és tágabb vonzáskörzete rekonstruálható, mint ahogy azt Kováts Zoltán tette Debrecen esetében: *„A korábban ismertett adatokból látható, hogy az 1703–1749-ig terjedő időszakban 9262 házasságkötési bejegyzést találtunk ... Debrecen hatósugarát, a kapcsolatok intenzitását ezek az exogám házasságok jól jellemzik. Adataink alapján három kört lehetett vonni a város körül. Nagyon intenzív kapcsolat alakult ki Bihar és Szabolcs megyék településeivel és a hajdúvárosokkal. Egy második körbe sorolhatjuk Békés, Heves, Szatmár megye és a Nagykunság*

településeit. Még távolabbi megyékkel, területekkel is volt kapcsolat, ezeket soroltuk a harmadik körbe.” (Kováts 1981. 25.) Ezek a megjegyzések azonban már inkább az általában vett várostörténet, mintsem a történeti demográfia szempontjából relevánsak.

b) *A születések, halálozások és a természetes szaporodás változásainak mélyebb demográfiai törvényszerűségei felé*

Milyen mélyebb demográfiai törvényszerűségek állnak a születések, halálozások és a természetes szaporodás változásai mögött? Ennek a kérdésnek megválaszolására sajnos csak igen ritkán történnek kísérletek a hazai városokra vonatkozó történeti demográfiai irodalomban. Vagy ha mégis, akkor azok nem a hosszabb távú változásokra, sokkal inkább bizonyos demográfiai krízisekre, főleg a nagy járványok (a 18. századi pestis és a 19. századi kolera) pusztításaira koncentrálnak. Szinte alig található olyan munka, amelyik ne ecsetelné plasztikusan a pestis tüneteit, a járványok lefolyásának történetét és áldozatainak számát. Azonban a hosszabb távú változások rejtett mozgatórugóinak feltárására már alig-alig kerül sor. Ezen persze lényegében nem lehet csodálkozni. A hosszabb távú változások (például a „demográfiai átmenet”) problematikája iránti érzékenység eleve csak a szakdemográfusok kisebbségében van meg, a lelkes, de amatőrnek vagy félamatőrnek tekinthető helytörténészekben már kevésbé. Azután a rejtett mozgatórugók feltárása rendkívül sok türelmet és energia-befektetést igényel. Hiszen ne felejtjük el: a hosszabb távú változások legkülönbözőbb összetevőit (például a születéskor várható élettartam növekedését, a csecsemőhalandóság csökkenését, az átmenet szempontjából centrális fontosságú házassági és termékenységi mutatókat stb.) csak bonyolult és hosszadalmas eljárással, például nemzedékeken átívelő családrekonstrukciós kutatásokkal hozhatjuk napvilágra. S bár a népességszám változásainak a születések, halálozások számára, a különféle termékenységi mutatókra való (többnyire az anyakönyvek adatain alapuló) visszavezetését a legtöbb szakdemográfus által írt népességtörténeti fejezetben megtalálhatjuk, családrekonstrukciónak nevezhető vizsgálattal mindaddig csupán – a Debrecen monográfiájában található családrekonstrukció-töredéket egyelőre nem vesszük számításba – egy esetben találkoztunk a magyar városok történeti demográfiájáról szóló szakirodalomban, mégpedig Kováts Zoltán Hajdúnánásról írott népesedéstörténeti fejezetében (Kováts 1973. 32–88.). A szerző a következőképp foglalja össze módszere lényegét: *„Hajdúnánás esetében a reprezentációs kiválasztás ... egy-egy időszak demográfiai jellemzőit próbálta feltárni úgy, hogy 1790. január 1-jétől 1870. január 1-jétől 1930. január 1-jétől kötött 100–100 házasságra történt az adatgyűjtés. Tehát ezekben az években 100 házasságra lépőnek és gyermekeinek születési, halotti és házasságkötési adataiból következtethetünk a*

családok demográfiai helyzetére.” (Kováts 1973. 54.) Az így kigyűjtött adatokból azután Kováts Zoltán számos, a hosszú távú változások szempontjából is kulcsfontosságú tanulságot vont le, mint például: a 20. században a házasságra lépők átlagos életkora növekedett, a termékenységi időszak egészét házasságban töltő anyák száma a 18. századi 38%-ról 69%-ra emelkedik (58.), jelentősen előrehalad a csecsemőhalandóság leküzdése (71.). Ezzel szemben megindul a születésszabályozás gyakorlata (60.), a születések a 20–29 éves anyák korcsoportjára koncentrálódnak (64.). Ezekkel a következtetésekkel Kováts Zoltán talán a legmesszebb jutott a demográfiai jelenségek közötti belső törvényszerűségek hosszú távú feltárásában, noha családrekonstrukciója mind a mintavétel nagyságával, mind pedig a standard demográfiai arányszámokkal kapcsolatban (pl. a korszpecifikus házassági termékenységi arányszámok alkalmazásának hiánya) számos problémát vet fel. Emellett Kováts Zoltán munkáiban a demográfiai jelenségek közötti belső törvényszerűségek (illetve a „demográfiai átmenet”) háttérben álló gazdasági-társadalmi kontextus szerepe sem válik hangsúlyossá. A következőkben egy-két olyan kivételes munkát mutatunk be, amelyek ez utóbbi kritériumnak is eleget tesznek.

A demográfiai jelenségek gazdasági-társadalmi kontextusának szintje

Dányi definíciójából jól tudjuk, hogy pusztán a „biológiai jellegű” jelenségek közötti törvényszerűségek feltárásával még nem feltétlenül érünk célra. Hiszen a lakosság szám változásának megértéséhez nemcsak a népmozgalmak más adatsorait, hanem bizonyos gazdasági-társadalmi adatsorokat vagy egyéb, kvalitatív jellegű forrásokat is segítségül illik hívni. Sajnos ez a szint a legutóbbi időkig szinte teljesen hiányzott a hazai városokról szóló történeti demográfiai szakirodalomból. Kováts Zoltán ugyan néha már felfigyelt a „biológiai jellegű” jelenségek némelyikének társadalmi kontextusba ágyazottságára (pl. Szeged népesedéstörténetében, amelynek egyik fejezetében a „halandósági viszonyokat” a „közegészségügy helyzetének” függvényében vizsgálja, vagy amikor a fogamzások, házasságkötések szezonálisitását az adott gazdasági-társadalmi rend bizonyos sajátosságaiból próbálja levezetni), de a demográfiai és a társadalmi kapcsolatrendszer bemutatása nála sosem vált szisztematikus koncepcióvá. Erre csak a legutóbbi időkben találhatunk példákat.

Elsőként Katus László tanulmányát kell kiemelnünk (Katus 1995), aki mind a város dualizmus kori demográfiai jelenségei belső törvényszerűségeinek feltárásában, mind pedig a szélesebb gazdasági-társadalmi kontextus szerepével kapcsolatban alapos és kimerítő munkát végzett. Az alábbi idézet Pécs város alacsony természetes szaporodását főleg demográfiai tényezőkre vezeti vissza (pl. az „egykes” területekről érkező bevándorlók magas számára és a házasságok ebből következő roppant alacsony termékenységére), de a felnőtt férfiak

magas halandósága mögött a tanulmány egy másik részében már gazdasági-társadalmi faktorokat, nevezetesen az ekkor fellendülő szénbányászat szerepét is meglátja: „... az igen magas halandóság (elsősorban a felnőtt férfiak magas halandósága) mellett a csekély természetes szaporodás fő oka a házasságok rendkívül alacsony termékenysége volt, ... hiszen ... a város olyan megyékből kapta népességének utánpótlását, amelyekben a falusi népesség körében is igen elterjedt volt a ... születéskorlátozás ... az egygyermekrendszer.” (Katus 1995. 50.)

Amit Katus László a statisztikai kor rendelkezésére álló forrásainak segítségével, azt Faragó Tamás a 18. század sokkal bizonytalanabb, statisztika előtti forrásaival vitte véghez Miskolc legújabb monográfiájában (Faragó 2000). A következő kiragadott idézetben a szerző egy demográfiai jelenség értelmezéséhez, vagyis a különböző társadalmi rétegek családjainak gyerekszám-különbségeinek magyarázatához egyaránt segítségül hív egy másik demográfiai adatsort (a különböző társadalmi rétegek korszerkezetében megmutatkozó eltéréseket), de ezzel együtt a társadalmi kontextustól való függés/függetlenség kérdésére is reflektál: „Miskolc már többször hivatkozott 1788. évi adatait használva megállapíthatók a különböző társadalmi rétegek családjainak gyermekszámában kimutatható különbségek is ... Adataink világos értelmezéséhez azonban tovább kellett vizsgálódnunk, mivel az egy családra eső átlagos gyerekszámot rendkívül erősen befolyásolja a szóban forgó társadalmi réteg korszerkezete ... Kíváncsiak voltunk arra, hogy vajon a társadalmi egyenlőtlenségek kifejeződnek-e a termékenységben/gyerekszámában már ebben a korban is ...”. (Faragó 2000.)

A történeti demográfiai reflexió szintje

Végül egy utolsó, ha úgy tetszik, metaszintről essék szó. Ezen a szinten Melegh Attila Kiskunhalas népesedéstörténetéről szóló munkájáról (Melegh 2000) kell követendő példaként említést tenni (ami ugyan nem monografikus munka, de a követendő példa miatt – úgy érezzük – mégis meg kell emlékeznünk róla). Katus László és Faragó Tamás ugyan teljes mértékben megfelelt a történeti demográfiai elemzés Dányi-féle kettős kritériumának, de magát a történeti demográfiát, illetve a történeti demográfia nagyobb léptékű elméleteit (narratíváit) nemigen tette reflexió tárgyává. Ezzel szemben Melegh Attila így járt el akkor, amikor Kiskunhalas népesedéstörténetéről szóló munkája elején egy, „A kora újkori és újkori változások értelmezési kerete a nemzetközi és a hazai szakirodalomban” címet viselő fejezettel segíti az olvasó tájékozódását a kortárs történeti demográfiai diskurzusban. S ennek köszönhetően nem marad meg az egyszerű demográfiai és gazdasági-társadalmi törvényszerűségek magyarázó sémáinál, hanem a szélesebb népesedéstörténeti narratívákat is bele-

vonja elemzésébe, mi több: empirikus kutatásának segítségével teszteli azok érvényességét. Erre csak egy példa álljon itt, mégpedig a „demográfiai átmenet” elmélete. Melegh – még az empirikus kutatás ismertetésének kezdete előtt – nagy vonalakban ismerteti az illető elméletet: „Az elmélet nagyon leegyszerűsítve azt állítja, hogy a városiasodás, az iparosodás, az emelkedő életszínvonal, az iskolázottsági szint, a demokrácia és a terjedő individualizmus következtében jelentős mértékben és visszafordíthatatlanul csökken a halandóság és a termékenység, mely két folyamat az átmenet lezárultával alacsony szinten stabilizálódik.” (Melegh 2000. 23.) Majd pedig Kiskunhalas 1875–1914 közötti népesedéstörténetén keresztül bemutatja, hogy a demográfiai átmenet elmélete – legalábbis ebben a leegyszerűsítő felfogásban – nem vagy kevéssé alkalmazható a helyben élő református népességre: „Úgy is fogalmazhatunk, hogy a katolikusoknak volt demográfiai átmenete, míg a reformátusok esetében csak részben módosultak az előző korszak demográfiai jellemzői.” (Melegh 2000. 73–74.)

II.

Történeti demográfiai jelenségek a megyei városokról szóló monográfiáinkban

A most következőkben – összhangban a tanulmány elején már elmondottakkal – egy szűkebb mintán, nevezetesen a megyei városokról írt monográfiáink példáján teszek kísérletet arra, hogy kissé részletesebben is számba vegyem: milyen történeti demográfiai jelenségek szerepelnek ezekben a munkákban, illetve hogyan illeszkednek a történeti demográfia előző fejezetben vázolt kritériumrendszeréhez. Azonban néhány megyei jogú városunkról az újabb történeti demográfiai kutatások megindulása óta (1957-től) egyáltalán nem készült monografikus mű, az elkészült monográfiák jelentős részében pedig a történeti demográfia legfeljebb alárendelt szerepet játszik. Így hát első lépésben nem árt közölni egy áttekintő táblázatot az elmúlt fél évszázadban megjelent városmonográfiáink létéről vagy nemlétéről, s a létező munkák történeti demográfiai relevanciájáról.

1. Megyei jogú városok történeti monográfiai és a népesedéstörténet

Megyei város	Történeti monográfia vagy monográfiászerű munka	Népesedéstörténeti fejezet	Népesedéstörténeti alfejezet
Sopron	nincs		
Zalaegerszeg	nincs		
Nagykanizsa	van, de csak a török háborúk végéig		
Szombathely	van, de csak 1526-ig		
Kecskemét	van	?	?
Kaposvár	van	nincs	nincs

Nyíregyháza	van	nincs	nincs
Salgótarján	van	nincs	nincs
Székesfehérvár	van	nincs	nincs
Veszprém	van	nincs	nincs
Békéscsaba	van	nincs	van
Budapest	van	nincs	van
Dunaújváros	van	nincs	van
Eger	van	nincs	van
Győr	van	nincs	van
Hódmezővásárhely	van	nincs	van
Szekszárd	van	nincs	van
Szolnok	van	nincs	van
Debrecen	van	nincs	van
Miskolc	van	van	
Pécs	van	van	
Szeged	van	van	
Tatabánya	van	van	

Fenti táblázat alapján a következőket mondhatjuk: Sopron és Zalaegerszeg városairól 1957 óta nem jelent meg városmonográfia, vagyis ezeket a városokat eleve ki kell hagyni vizsgálódásainkból. Szombathely, illetve Nagykanizsa monográfiái még nem jutottak el a történeti demográfia szempontjából kulcsfontosságú 17–18. századig (rendszeres anyakönyvezés megindulása, első népszámlálás), így hát egyelőre ezeket sem vesszük számításba. Kecskemét monográfiájának első, a város történetét 1849-ig feldolgozó kötete Bárh János szerkesztésében 2002-ben ugyan elkészült már (Dr. Szabó Attila, a Bács-Kiskun megyei Levéltár igazgatóhelyettesének szíves közlése alapján), de a cikk megírásakor még nem tudtuk beszerezni a könyvet. Így hát vizsgálatunk alapját a maradék 20, monográfiával vagy monográfiászerű kiadvánnyal rendelkező megyei jogú város (beleértve a fővárost, Budapestet is) jelenti. Azonban – a könnyebb áttekinthetőség végett – további három alcsoportot alakítottam ki, úgymint: (a) Kaposvár, Nyíregyháza, Salgótarján, Székesfehérvár és Veszprém, ahol a városmonográfiák szerzői még az önálló népesedéstörténeti alfejezetig sem jutottak el: ezekkel a művekkel kapcsolatban legfeljebb történeti demográfiai utalásokról beszélhetünk, de – ha másért nem, a teljesség kedvéért – ezekről az utalásokról is hasznos lehet szólni néhány szót. (b) Átmeneti csoportot képeznek Békéscsaba, Budapest, Dunaújváros, Eger, Győr, Hódmezővásárhely, Szekszárd és Szolnok városmonográfiái, amelyekben ugyan nem találhatunk önálló népesedéstörténeti fejezetet vagy tanulmányt, de rövid (többnyire csupán néhány oldalas) népesedéstörténeti alfejezetet már igen. Számunkra itt talán az lehet a legérdekesebb, hogy mi tünt a legfontosabbnak a népesedéstörténetből azoknak a nem elsősorban történeti demográfiával foglalkozó történészeknek, akik az ide vonatkozó mondanivalójukat csakis ebben a zanzásított formában fejtették vagy fejthették ki. (c) Végül pedig Debrecen,

Pécs, Miskolc és Szeged (talán ide sorolható a Tatabánya monográfiájában megjelent rövidebb népesedéstörténeti fejezet is) népesedéstörténeti tanulmányait mutatjuk be. Természetesen leginkább ezekkel a tanulmányokkal kapcsolatban érdemes feltenni a kérdést: milyen demográfiai jelenségekre irányuló vizsgálatokat találhatunk hazai városmonográfiáinkban?

A népesedéstörténeti alfejezettel sem rendelkező városmonográfiákról

Az itt felsorolt városmonográfiák közül a Székesfehérvárról, illetve Veszprémről írottakban nemcsak népesedéstörténeti alfejezetet, de népesedéstörténettel kapcsolatba hozható utalásokat sem igen találunk, így hát csupán Kaposvár, Nyíregyháza és Salgótarján városmonográfiáiról kell röviden megemlékeznünk. Ezek közül a *Kaposvárról* írott munka (Kanyar 1975) hivatalosan nem is városmonográfia, de az itt szereplő tanulmányok mégiscsak Kaposvár történetének többé-kevésbé átfogó képét nyújtják. Közülük leginkább Bácskai Vera munkáját kell kiemelnünk, mert – noha a szerző szándékoltan társadalomtörténeti és nem népesedéstörténeti elemzést kívánt adni – elsősorban a 18. század társadalomtörténetéről írott részben várhatjuk el a történeti demográfia szempontjából is releváns utalások felbukkanását. A szerző azonban végig precízen tartja magát a társadalomtörténeti elemzés kereteihez, ezért a történeti demográfia szempontjából fontos utalások nemigen bukkannak fel a tanulmány lapjain. Kivéve talán a 139–143. oldal környékét, ahol kritikai megjegyzéseket olvashatunk arról, hogy miért nem tűnik biztonságosnak a 18. század különféle gazdasági jellegű összeírásaiból mechanikus szorzószámok segítségével következtetni az össznépességre: „*Meg lehet-e kísérlni az adózók vagy az adózó háztartások számának alakulásából, növekedési arányszámaiból a város lélekszámának a meghatározását? ... Azonos szorzószám alapján sem az össznépesség számát, sem pedig a népességnövekedés arányát nem lehet megállapítani ... Az egész évszázadra vonatkozóan nem rendelkezünk azonos típusú forrással.*” (Bácskai 1975. 139–143.) Mindez kétségkívül így van, mint ahogy azt az előző fejezet népességszám-becslésre vonatkozó részében már megállapítottuk. Persze az is igaz, hogy a népességszám-becslésre sok más módszer is van (visszafelé-becslés, a természetes szaporodás arányszámaiból való következtetés a keresztelések száma alapján stb.), és egy történeti demográfiai elemzés keretében sok más mellett ezeket a módszereket is alkalmazni lehetett volna. Természetesen Bácskai Verának – egy társadalomtörténeti elemzés keretében – mindez nem is tartozott célkitűzéséhez (Bácskai Vera egy másik, hasonló jellegzetességekkel bíró tanulmánya Győr társadalomtörténetét vizsgálja – Bácskai 1971).

Salgótarján és Nyíregyháza monográfiái (Szabó 1972, illetve Cserevnyák – Mező 1987) alapján véve nem túl érdekesek számunkra. Tulajdonképpen

hagyományos egykötetes településtörténeti munkáknak tekinthetők, amelyekben népesedéstörténeti utalások – a népességszámra vonatkozó néhány tétova becslés mellett – legfeljebb ott fordulnak elő, ahol (a) betelepítésekről, újratelepítésekről van szó (kik, mikor települtek be, honnan jöttek), (b) illetve – ezzel szoros összefüggésben – néha a vallási, etnikai arányváltozásokról is szó esik. Így például Nyíregyháza monográfiája egyaránt megemlékezik a 18. századi telepítésekről, illetve a betelepülők szlovák nemzetiségéről és evangélikus vallásáról (Cservenyák – Mező 1987. 64.). Ezek az információk azonban történeti demográfiának még nemigen, legfeljebb elszórt népesedéstörténeti utalásoknak nevezhetők. Ez persze nem is meglepő, hiszen ezek a munkák szintén nem kívánnak népesedéstörténeti elemzést végezni. A következőkben azokkal a munkákkal folytatom, amelyek már (egy alfejezet erejéig) kísérletet tesznek erre.

A népesedéstörténeti alfejezettel rendelkező monográfiákról

A népesedéstörténeti alfejezettel már rendelkező munkák áttekintését kezdjük talán a számunkra kevésbé érdekes művekkel. Azt mondhatjuk, hogy ezekben a munkákban (Dunaújváros Eger, Szekszárd és Szolnok monográfiái tartoznak ide) a népesedéstörténeti alfejezeteiben még a népességszámra vonatkozó becslések is csak elvétve szerepelnek. Dunaújváros (Erdős – Pongrácz 2000), Szekszárd (Balogh 1989) és Szolnok (Kaposvári – Mészáros 1975) monográfiája a statisztika előtti korra vonatkozóan meg sem kísérli a népességbecslést, többnyire elegendőnek tartja az „adózők”, illetve a „családfők” számának ismertetését. Az Egerről írt munka pedig – önálló levéltári kutatások helyett – kizárólag a szakirodalom addig feltárt forrásaira, illetve becsléseire támaszkodik (Nagy 1978). Ezekben a monográfiákban az elvétve szereplő népességszám-becslések mellett legfeljebb a migrációra (főképp a betelepítésekre, illetve a betelepítettekre vonatkozóan) találhatunk még néhány megjegyzést. Mind a négy monográfia említést tesz ugyanis néhány nagyobb 18. századi betelepítésről, s a betelepítettek névsorából a szerzők pedig néhány következtetést is levonnak. Így például Dunaújváros esetében a nemzetiségre, Szekszárd esetében a származási helyre, Szolnok és Szekszárd esetében pedig a későbbi korok lakóival való kontinuitásra vonatkozóan.

A következő csoportba tartozó monográfiák (Békéscsaba, Győr, Hódmezővásárhely és Budapest monográfiái) továbbra sem tartalmaznak komplex történeti demográfiai koncepciókat, de helyenként már figyelemreméltó megfigyeléseket tesznek, illetve figyelemreméltó módszereket alkalmaznak. S ezzel szoros összefüggésben itt-ott már kitörnek az egyoldalú, csupán a népességnövekedés mértékére és a telepítésekre koncentrált hagyományos várostörténeti irodalom sablonjaiból. De még ezt a csoportot sem lehet egyértelműen, egyes

érzelmekek nélkül megítélni. Hogy a népességszám-becsléseknél maradjunk: Kruzslitz István Hódmezővásárhely monográfiájában egyszerre alkalmazza Acsády múlt századi, azóta széles körben kritizált szorzószámait az 1715–20. évi összeírás kapcsán (Kruzslitz 1984. 364.), illetve próbálkozik meg az 1747-es keresztelésekben a városban élő népesség számára következtetni (365.). Míg az előbbi eljárás – Dávid Zoltán már idézett tanulmányának ismeretében – erősen vitatható, addig az utóbbi módszer mindenképpen figyelemreméltó, hiszen azt többnyire csupán szakdemográfusaink (így például Kovács Zoltán vagy Benda Gyula) alkalmazzák. Hasonlóakat mondhatunk el Békéscsaba monográfiájáról is. Míg a könyv történeti demográfiai szempontból érdekes oldalai nagyjából-egészében kimerülnek a telepítések, illetve az ezzel összefüggésbe hozható népességnövekedési trendek ismertetésével, máskor viszont az is előfordul, hogy Erdmann Gyula – Faragó Tamás ide vonatkozó kutatásait ismerve és felhasználva – a kortárs történeti demográfiai diskurzus szélesebb kereteibe illeszti a 19. századi Békéscsaba háztartásszerkezetében tapasztalható változásokat: *„Az egy családra jutó lélekszám érdekes mozgást mutat: a József-kori népszámláláskor Csabán kisebbek voltak a családok, mint országosan ... az 1810-es évektől már az átlagos csabai család lélekszáma jóval nagyobb, mint az országos átlagérték ... a feudalizmus válságára, a túlnépesedésre városunk lakossága is az új háztartások alapításának visszafogásával reagált.”* (Erdmann 1991. 525.) Az ebbe a csoportba tartozó munkák közül talán *Budapest* monográfiáját kell legnagyobb nyomatékkal kiemelni. A Nagy Lajos által írt III. kötet népesedéstörténeti alfejezetei (noha részletes, az anyakönyvekig lemenő kutatások képezik alapjukat) ugyan még elsősorban Buda és Pest népességszám-változásaira koncentrálnak (Nagy 1975), de a IV. kötetnek az 1849 és 1896 közötti városfejlődést elemző részei Vörös Károly tollából már egy jóval összetettebb szemléletmódot tükröznek (Vörös 1975). A szerző itt egy kiemelt – és egy témánk szempontjából különösen releváns – történeti demográfiai problémát, vagyis a nagyvárossá válás demográfiai vetületét tárta fel nemcsak pontosan, de figyelemre méltó tömörséggel is (a demográfiai alfejezetek terjedelme mindössze 10 sűrűn nyomtatott oldal). A nagyvárossá válás következtében felgyorsuló bevándorlás – többnyire ideiglenes – népességszerkezeti következményeinek bemutatása (pl. a nemi vagy a korösszetétel átalakulása) már egyértelműen eleget tesznek a történeti demográfia kettős kritériumának (hasonlóak mondhatók el Vörös Károly másik idevágó munkájának népesedéstörténeti alfejezetéről is – Vörös 1971).

A népesedéstörténeti fejezettel rendelkező monográfiákról

Utoljára maradt az az öt város, amelyek monográfiái önálló népesedéstörténeti fejezettel rendelkeznek.

Ezt az öt munkát azonban még mindig nem lehet egységes szempontból, egységes mércék alapján tárgyalni. Ez leginkább a *Tatabánya* monográfiájában szereplő népesedéstörténeti fejezetre igaz, hiszen Dr. Heintz Endre összefoglalója (annak ellenére, hogy önálló tanulmányként szerepel) inkább az előzőekben ismertetett népesedéstörténeti alfejezetek rokona. Egyrészt terjedelme (mindössze tizenöt oldal), másrészt viszont – és ez számunkra sokkal fontosabb – bizonyos tartalmi szempontok miatt. Már a címéből is kitűnik, hogy nem kíván belemenni az 1785-et megelőző statisztika előtti kor népesedéstörténetébe, sőt – és ez már csak a tanulmány kézhezvétele után derül ki – az 1785 és 1871 közötti „protostatisztikus” kor népesedéstörténetét is csak érintőlegesen tárgyalja. Ez jócskán csökkenti a tanulmány „történeti demográfiai” relevanciáját. Ettől eltekintve (és ahol a szerző képes elszakadni az 1871 utáni kor népesedésgnövekedési trendjeinek pusztá ismertetésétől) egészen érdekes szakaszokat is találunk főleg azzal a folyamattal kapcsolatban, ahogy a környék szénbányászati központtá fejlődése fokozatosan átalakította a ma már Tatabányát alkotó falvak demográfiai képét. Leginkább a bányászteleppé válás és a népesedés-szerkezetben végbemenő változások kapcsolatának feltárása érdemel figyelmet, mint például: „1900 után a bevándorlások következtében ... megnőtt a 15 éven aluli népesség száma, mert a bányászszülőknek átlagosan 5–6 gyermekük volt. Nagy volt a munkaképes korosztályhoz tartozók száma is.” (Heintz 1972. 66.)

Hasonlóan nehéz egységes képet alkotni a *Pécsről* írott munka történeti demográfiai tanulságairól is. Először is azért, mert ebben az esetben nem egy népesedéstörténeti tanulmányról, hanem egy átfogó – a város népesedéstörténetét a török időktől máig tárgyaló – népesedéstörténeti tanulmánykötetről van szó. Az egyes tanulmányok pedig eléggé egyenetlen színvonalúak. Hogy csak a történeti demográfia szempontjából leginkább releváns (az 1920-ig, vagyis az átmenet végéig tartó) időszakot vizsgáljuk: Szita László (Szita 1995), illetve Móró Mária Anna (Móró 1995) tanulmányai rövid terjedelmű (13, illetve 10 oldalas), főleg a korabeli összeírásokon alapuló népességszám-bebecslésekre koncentrálnak munkák, amelyet Móró Mária Anna esetében (annak ellenére, hogy a vizsgált korszak itt már lehetőséget adna rá) sem egészítenek ki az anyakönyveken alapuló vizsgálatok (Egy jellemző mondat e tekintetben a tanulmánykötet 28. oldaláról: „Érdemes lenne elvégezni a rendelkezésre álló anyakönyvek elemzését”). Vagyis mindkét tanulmány nagyjából-egészében a hagyományos várostörténeti munkák népesedéstörténeti alfejezeteinek szintjén mozog. Egyedül *Katus László* korábban már idézett – a korszak statisztikus adatforrásait kimerítően feldolgozó és elemző – tanulmánya felel meg a történeti demográfia összetettebb igényeinek is (Katus 1995). Arról már korábban szót ejtettünk, hogy a tanulmány szép példája annak, hogyan kell feltárni a demográfiai jelenségek gazdasági-társadalmi kontextusát. Azonban magukat a demográfiai jelenségeket is széles körben – egyoldalúságoktól mentesen – igyekezett vizsgálni, úgymint: a születések, pontosabban a „nyers születési

arányszám” alacsony értékeit a nupcialitás és a fertilitás mutatóin keresztül (46–47.), a nemek és a korcsoportok szerinti halandóság eltéréseit (44.), a természetes szaporodás ebből következő egyedülállóan alacsony értékeit (43.) a bevándorlók számát és származási helyét (42–43.), a bevándorlás hatását a város népességszerkezetének megváltozására (50–51.), illetve a város etnikai és felekezeti arányainak átstrukturálódását (39.). Ami tehát a legfontosabb: Katus László nemcsak behatóan elemezte az iménti demográfiai jelenségeket, de azzal, hogy ezeket a városiasodással bensőséges kapcsolatban álló gazdasági-társadalmi kontextus keretébe helyezte, tanulmánya nemcsak a „történeti demográfia”, de a „városi történeti demográfia” kritériumait is messzemenően kielégíti.

A végére marad Debrecen, Szeged és Miskolc monográfiáinak elemzése, hiszen ezek a monográfiák minden bizonnyal a leginkább érdekesek számunkra. A szerzők – Debrecen, illetve Szeged esetében Kováts Zoltán (Kováts 1981–1985), míg Miskolc esetében Faragó Tamás (Faragó 2000) – minden szempontból történeti demográfusoknak tekinthetők, s a diszciplínában szintén otthonosan mozgó Katus Lászlóval ellentétben a vizsgálataikat kiterjesztették a statisztika előtti korra is. Mivel a Debrecen és Szeged monográfiájában található népesedéstörténeti fejezet egyazon szerző hasonló megfontolások alapján készített munkája, a következőkben az egyszerűség kedvéért Kováts Zoltán két munkáját a némileg részletesebb Debrecen-monográfián keresztül kívánom bemutatni (Kováts 1981). Mint láttuk, Kováts Zoltán és Faragó Tamás megközelítése között az alapvető különbség ott található, hogy az előbbi szerző inkább az egyes demográfiai jelenségek bemutatására, míg Faragó Tamás (hasonlóan Katus Lászlóhoz) az egyes demográfiai jelenségek, illetve gazdasági-társadalmi kontextusuk kapcsolatrendszerére helyezi a hangsúlyt. Másképpen: míg Kováts Zoltán nézőpontja inkább a hagyományos értelemben vett (történeti) demográfusé, addig Faragó Tamás bizonyos értelemben a társadalomtörténész nézőpontja felé mozdult el. Persze helyenként már Kováts munkáiban is előkerül a gazdasági-társadalmi kontextus szerepe (a közegészségügy, illetve a házasságkötés és termékenység szezonális kapcsolata már az előző fejezetben is említettünk néhány ide vonatkozó példát), de nyugodtan állíthatjuk: számára nem ez a hangsúlyos. Ezért nem hibázunk, ha Kováts Zoltán koncepciójának ismertetésénél mi is az egyes demográfiai jelenségekre koncentrálunk. Ezek közül elsőként a népességszámra vonatkozó becsléseket (mint a hazai történeti demográfia hagyományos szemléletének sarokpontját) kell kiemelnünk. Kováts rendkívüli energiát fektet abba, hogy minél pontosabban megbecsülje a statisztika előtti kor népességét, mégpedig az anyakönyvek, illetve a korabeli adóösszeírások névjegyzékének gondos összehasonlítása, egymással való kiegészítése alapján (Kováts 1981. 19.). A becslések gondosságát legfeljebb az rontja le kissé, hogy az adójegyzékben szereplők családjainak átlagos méretét „*a veszprémi püspökség területén 1747–48 telén végrehajtott összeírás*” (20.) alapján

nyert szorzószám segítségével próbálja megközelíteni, ami a két terület háztartásszerkezetének minden bizonnyal komoly eltérései miatt talán nem a legszerencsésebb döntés. Azután: a népességszám változásai – mint láttuk – a természetes szaporodás és a migrációs egyenleg értékeiből határozhatók meg. Magát a természetes szaporodást a szerző a keresztelek és a temetések bejegyzéseinek segítségével próbálja meghatározni, noha az anyakönyvek bizonytalanságai miatt elismeri, becslésekhez kell folyamodnia (30–31.) Végül is a népességszám változásaira, a keresztelekre és a temetésekre vonatkozó becslések segítségével a szerző 1710-től egészen 1849-ig próbálja (tíz éves bontásban) meghatározni Debrecen természetes szaporodásának, illetve migrációs egyenlegének értékeit (42.). Emellett – ahogy ezt egy történeti demográfustól el is várjuk – kísérlet történik a népességváltozások háttérében álló mélyebb demográfiai összefüggések feltárására is. Ez a kísérlet – tulajdonképpen egy családrekonstrukció terve – azonban sajnos töredékes marad, és nem jut túl néhány családnév kigyűjtésén és rajtuk keresztül bizonyos demográfiai jelenségek vizsgálatának kezdeti fázisán (Szeged esetében még idáig sem – csupán az anyakönyvek egyszerűbb vizsgálata segítségével nyerhető egyszerűbb összefüggések ismertetéséig – jutott el a vizsgálat). Kováts Zoltán szavaival: „1703-tól 1799. december 31-ig ... 19 családnévre gyűjtöttünk ki minden alapadatot ... a hatalmas anyag teljes feldolgozása még évek munkáját igényli, most csak néhány demográfiai összefüggést mutatunk be”, például a házasságokra vetített termékenység alakulásának változásait – az ún. nettó reprodukciós együttható arányszámait felhasználva – a vizsgált korszak folyamán (Kováts 1981. 39.), de a következtetéseket még ezekkel az összefüggésekkel kapcsolatban is lehetett volna némileg csiszolni. Csak egy példa legyen elég itt: arra, hogy a vizsgált kor még nélkülözötte a családtervezést, a 39. oldalon abból következtet a szerző, hogy a gyermektelen családok aránya többé-kevésbé hasonló a természetes terméketlenség 9%-os arányához. Pedig jól tudjuk, a családtervezés kapcsán inkább a gyermekszám korlátozására (és nem a gyermekvállalástól való tartózkodásra) kellett volna gondolni, ami elérhető a házasságon belüli családtervezéssel, de a házassági életkor kitolása is hasonló eredményekre vezet (a két alaptípus korszakonként változó jelentőségét már önmagában is roppant érdemes lett volna megvizsgálni). A legnagyobb probléma azonban az, hogy Kováts Zoltán elemzése nemigen tér ki Debrecen (illetve Szeged) demográfiájának megkülönböztető „városi” jegyeire, így azokra a demográfiai sajátosságokra, amelyek a vizsgált város(ok) népességének demográfiai magatartását elkülönítik a környező vidékétől: pedig ha egy város népesedéstörténetét kívánjuk megírni, akkor nem ártott volna kissé részletesebben reflektálni azokra a demográfiai jelenségekre, amelyek a várost ebben az értelemben is várossá tették.

Végül Faragó Tamás Miskolcra szóló történeti demográfiai fejezetéről esék pár szó. Említettük már, hogy Kováts Zoltán és Faragó Tamás történeti

demográfiai szemléletmódja között igen jelentősek a különbségek. Míg Kováts Zoltán munkájában – a történeti demográfiai jelenségek közötti mélyebb összefüggések feltárására irányuló mindenfajta erőfeszítés mellett – a népességszám-becslés, illetve a népességnövekedés (illetve azok összetevői: a természetes szaporodás és a migrációs egyenleg) hagyományos témái még fontos szerepet játszanak, addig ez Faragó Tamás tanulmányáról már aligha mondható el: ezért a komoly erőfeszítéseket kívánó saját népességszám-becslésekre nem is fordít túl sok energiát (Faragó 2000. 153.). Érthető módon, hiszen Faragó Tamást nem elsősorban ezek, sokkal inkább a mélyebb demográfiai jelenségek gazdaság-, illetve társadalomspecifikus magyarázata érdekli. Például a „városi” típusú, vagyis a környező vidékhez képest jóval alacsonyabb természetes szaporodás összetevői, így az általában véve magasabb házassági életkor (177.), a születéskor várható átlagos élettartam rossz mutatói (207.), illetve a nagy létszámú bevándorlás mögött munkáló azon gazdasági-társadalmi folyamatok, amelyek – a természetes szaporodás kedvezőtlen mutatóit ellensúlyozva – hozzájárultak a 19. századi Miskolc demográfiai megalapozásához (251.). Ez persze nem jelenti azt, hogy a szerző elhanyagolná az egyes demográfiai jelenségek közötti belső összefüggések kimunkálását (lásd például a migráció Miskolc népességszerkezetére kifejtett hatásának bemutatását (160.)). Végül pedig – miként az előző fejezetben már utaltunk rá – a különféle demográfiai jelenségek között megmutatkozó társadalomspecifikus eltérések leírása és magyarázata is komoly hangsúlyt kap Faragó Tamás munkájában, legyen szó akár a különféle felekezetek, akár a különféle társadalmi rétegek eltérő demográfiai jellemzőiről.

Összegezve az eddigiek tanulságait, azt mondhatjuk, hogy mindaddig csupán a magyar városmonográfiák egy kis hányada rendelkezik valóban történeti demográfiának nevezhető, végiggondolt és kidolgozott koncepciókkal. Városmonográfiáink döntő többsége nem, vagy csupán egy-két „népességszám alakulásáról” szóló alfejezet erejéig teszi reflexió tárgyává a népesedéstörténetet. A demográfiai jelenségek közötti belső, illetve azok gazdasági-társadalmi kontextussal kapcsolatba hozható (külső) összefüggésrendszerének feltárását így csupán a történeti demográfiában komolyabban elmélyedő kutatóink kisebbsége kísérelte meg. A hatvanas-hetvenes években elsősorban Dávid Zoltán és Kováts Zoltán feldolgozásait, míg a legutóbbi években főleg Katus László, Faragó Tamás és Melegh Attila munkáit, illetve Benda Gyula eddig még kiadatlan Keszthely-monográfiáját kell kiemelnünk. A hatvanas-hetvenes években még a legkomolyabb monográfiákban is tapasztalható volt bizonyos egyoldalúság (főleg a népességszám-becslések túlsúlya terén), a legutóbbi évtizedben azonban a helyzet megváltozni látszik: az újabb munkák a demográfiai jelenségek mind nagyobb hányadát elemzik, egyre hangsúlyosabbá válik bennük a gazdasági-társadalmi kontextus szerepe. S ha ez a tendencia tovább folytatódik, akkor remélhetőleg egy későbbi szemleciikk már jóval kevesebb vak-

folttal fog találkozni a magyarországi városmonográfiák történeti demográfiai térképén.

IRODALOM

- Acsády Ignác 1896. *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720–21.* Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam XII. kötet.
- Bácskai Vera 1971. Győr társadalmi összetétele a XVIII. században. In *Győr. Várostitörténeti tanulmányok.* Győr.
- Bácskai Vera 1975. A város és a társadalom a XVIII. században (1720–1838) In Kanyar József (szerk.): *Kaposvár. Várostitörténeti tanulmányok.* Kaposvár. 139–181.
- Balázs Sándor 2001. *Nádudvar története.* Budapest.
- Bárth János (szerk.) 2002. *Kecskemét története 1849-ig.* Kecskemét.
- Belitzky János 1972. Salgótarján története a feudalizmus korában (896–1848). A lakosság számának alakulása. In Szabó Béla (szerk.): *Salgótarján története.* Salgótarján. 39–41.
- Benda Gyula 2001. Keszthely – egy monografikus társadalomtörténeti kutatás demográfiai tanulságai. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyv.* 223–250.
- Béli József és mások (szerk.) 1994. *Nagykanizsa története a török háborúk végéig.* Nagykanizsa.
- Bodoki Fodor Zoltán – Bodoki Fodor Zsigmond 1978. *Mezőtúr város története a honfoglalástól a felszabadulásig I–II.* Mezőtúr.
- Cserenyák László – Mező András (szerk.) 1987. *Nyíregyháza története.* Nyíregyháza.
- Dányi Dezső 1962. A történeti demográfia tárgya és módszere. *Történeti Statisztikai Évkönyv,* 1961–1962. 5–21.
- Dávid Zoltán 1957. Az 1715–20. évi összeírás. In Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai.* 145–200.
- Dávid Zoltán é. n. Hajdúszoboszló népesedéstörténete. In Dankó Imre (szerk.): *Hajdúszoboszló monográfiája.* 187–255.
- Erdmann Gyula 1991. 1722–1848. 1. A népesség. 2. A népesség vallási megoszlása. In Erdmann Gyula – Jankovich B. Dénes (szerk.): *Békéscsaba története a kezdetektől 1848-ig.* Békéscsaba. 521–526., 526–530.
- Erdős Ferenc – Pongrácz Zsuzsanna (szerk.) 2000. *Dunaújváros története.* Dunaújváros. 1. Dunapentele népessége és társadalmi viszonyai a 18. század első felében. 116–119., 2. A népesség változásai. 119–122.
- Faragó Tamás 1997. Család és háztartás Magyarországon a 18. században. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995) Millecentenáriumi előadások.* KSH Budapest 217–239.
- Faragó Tamás 2000. A város népessége. In Faragó Tamás (szerk.): *Miskolc története III/1.* Miskolc. 151–272.
- Hausel Sándor 1999. *Pásztó mezőváros 18. századi társadalomszerkezetének és lakosságának kialakulása.* Pásztó.
- Heintz Endre 1972. 1. A népesség alakulása (1784–1941). In Gombkötő Gábor és mások (szerk.): *Tatabánya története I–II.* 53–68.
- Hungler József 1988. *Veszprém településtörténete.* Veszprém.

- Jakab István László 1969. *Bicske története*. Bicske.
- Kanyar József (szerk.) 1975. *Kaposvár. Várostartörténeti tanulmányok*. Kaposvár.
- Kaposvári Gyula – Mészáros Ferenc (szerk.) 1975. *Szolnok város története I*. Solnok.
- Karsai Ferenc 1982. *Jánoshalma története 1849–1945-ig*. Jánoshalma.
- Katus László 1995. Pécs népessége 1848 és 1920 között. In *Tanulmányok Pécs történetéből I*. Pécs Története Alapítvány, Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja. Pécs. 37–94.
- K. Balog János (szerk.) 1989. *Szekszárd város történeti monográfiája I*. Szekszárd. 1. Népesség (1805–1847). 164–168.
- Kiss Gábor – Tóth Endre – Zágohidi Czigány Balázs 1998. *Savaria-Szombathely története a város alapításától 1526-ig*. Szombathely.
- Kováts Zoltán 1973. A népesség. In Rác István (szerk.): *Hajdúnánás története*. Hajdúnánás. 32–88.
- Kováts Zoltán 1981. A népesedési viszonyok In Rác István (szerk.): *Debrecen története 2*. 1693–1849. Debrecen. 15–69.
- Kováts Zoltán 1985. Népesedési viszonyok. In Farkas József (szerk.): *Szeged története 2*. 1686–1849. 107–170.
- Kruzslíc István 1996. Az újratelepüléstől az 1848. évi polgári forradalomig. In Juhász Antal (szerk.): *Mindszent története és népélete*. Mindszent.
- Kruzslítz István 1984. A mezőváros fejlődése a visszatelepülés után. In Szigeti János (szerk.): *Hódmezővásárhely története I*. A népesség alakulása. Hódmezővásárhely 363–366.
- Lauschmann Gyula 1995. *Székesfehérvár története I–III*. Székesfehérvár.
- Maday Pál 1962. *Szarvas története*. Szarvas.
- Melegh Attila 2000. *Kiskunhalas népesedéstörténete a 17. század végétől a 20. század elejéig*. KSH NKI Kutatási Jelentések 65. Budapest.
- Móro Mária Anna 1995. Pécs népessége a török alóli felszabadulástól 1848-ig. In *Tanulmányok Pécs történetéből I*. Pécs Története Alapítvány, Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja. Pécs. 27–36.
- Nagy József 1978. *Eger története*. Budapest. 1. A város népessége és közigazgatása 201–210.
- Nagy Lajos 1975. A népesség számának alakulása. In Kosáry Domokos (szerk.): *Budapest története. III. Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 373–377.
- Rákos István 1984. A feudalizmus utolsó szakasza. A város helyrajza és népessége. In Szigeti János (szerk.): *Hódmezővásárhely története I*. 450–456.
- Sinkovics István 2000. Népesség, társadalmi viszonyok 1800–1867. In Söptei István (szerk.): *Sárvár története*. Budapest.
- Szabó Béla (szerk.) 1972. *Salgótarján története*. Salgótarján.
- Szendrey István – Nyakas Miklós 1980. *Derecske története*. Debrecen.
- Szita László 1995. Adatok a török megszállás alatti Pécs népességéről. In *Tanulmányok Pécs történetéből I*. Pécs Története Alapítvány, Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja. Pécs. 13–26.
- Vörös Károly 1971. Gazdaság és társadalom a dualizmus korában. In *Győr. Várostartörténeti tanulmányok*. Győr.

Vörös Károly 1975. Pest-Budától Budapestig (1849–1873) 2. A fővárostól a székesfővárosig (1873–1896). In *Budapest története. IV. Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*. Akadémiai Kiadó.

HISTORICAL DEMOGRAPHY IN HUNGARIAN MONOGRAPHS ON URBAN HISTORY

Summary

The author examines the presence of historical demography in monographs on the history of early modern and modern Hungarian towns. First of all he surveys the works and looks for separate chapters on historical demography or population history. Where he found separate chapters and demographic analyses he tries to examine the objects of the analyses, the used methods and the elements of discussions. The presence or quality of historical demographic analyses was judged on the basis of the following double criteria: a) Whether are the biological regularities of population developments, the relations and interactions between demographic phenomena and processes discussed? b) Whether are the interactions between those biological regularities and their economic and social background discussed in the examined works?

Analysing the Hungarian monographs on urban history the author demonstrates that only a small proportion of them can meet the mentioned criteria. Most of them do not have an analysis on population history that can be called "historical demography." Most of the examined texts deal with population size. Only a minority of the authors tried to analyse the relations between demographic processes or their economic and social context. In the 1960-70s mainly the works of Zoltán Kováts and Zoltán Dávid, recently those of László Katus, Tamás Faragó, Attila Melegh and Gyula Benda can be mentioned in this respect. In the last decade a positive change can be observed: in several works the analysis of demographic processes and their economic and social background got a greater importance instead of the examination of population size.

Table:

1. Population history in the monographs of municipal towns in Hungary

Headings: Towns of independent municipality; Has it a historical monograph (yes or not); If yes, is there an independent chapter on population history (yes, not); Is there a separate part (in a larger chapter on society or economy) on population history (yes or not)?